

Az összetett kötőszók történetéhez¹

1. A probléma. – A mai magyarban négy olyan alárendelő kötőszó van, amely a generatív elemzés szerint mondatbevezető kategóriába (complementiser, C fej) esik, ezek a *ha*, a *hogy*, a *mert* és a *mint*. Történetileg ezek a következőképpen kombinálódhattak:

1. táblázat

A magyar mondatbevezetők kombinációi

	ha	hogy	mert	mint
ha	–	hahogy	–	hamint
hogy	hogyha	–	hogymert	hogymint
mert	–	merthogy	–	–
mint	mintha	minthogy	–	–

A fenti adatokból kiindulva számos kérdés merül fel. Először: bizonyos, elméletileg lehetséges kombinációk nem léteznek – természetesen egy elem sem kombinálódik saját magával (az egyébként létező *hogyhogy* sem kötőszó), de ettől függetlenül még létezhetne például a *mint* és a *mert* kombinációja.

Másodsor: a mintázat teljesen szimmetrikus: ha egy kombináció létezik XY sorrendben, akkor YX sorrendben is lehetséges. Itt érdemes megjegyezni, hogy egy XY kombináció eredeti jelentése minden esetben megegyezik az YX kombináció jelentésével. Mindenképpen fontos kiemelni, hogy itt az eredeti jelentések megegyezéséről van szó: a *minthogy* kötőszó esetében ugyanis létrejött egy okhatározói jelentés is (HAADER 1995: 619), és a mai nyelvben a *minthogy* ebben a funkcióban él. Ezzel a kérdéssel a jelen tanulmány keretein belül nem áll módomban foglalkozni, ugyanis ennek a probléma regisztrálásán túlmenő formális vizsgálata az aláren-

¹ A kutatás az OTKA-78074 támogatásával jöhetett létre. A tanulmányhoz fűzött hasznos megjegyzéseikért elsősorban Kenesei Istvánnak, É. Kiss Katalinnak és Kántor Gergelynek szeretnék köszönetet mondani. A konferencián elhangzott előadáshoz fűzött megjegyzéseikért Juhász Dezsőt illeti köszönet. Az előadás korábbi verziója a 15. LIPP-Symposium „Sprachwandel” konferencián hangzott el (München, Ludwig-Maximilians-Universität München, 2011. július 13–15.), itt elsősorban Markus Schieggnek szeretnék köszönetet mondani.

delés és a mellérendelés, illetve a kettő közötti határsáv kérdéskörébe vezetne (vö. KENESEI 1992: 537–52).

Harmadszor: bár a felsorolt kombinációk mindegyike létezett a magyar nyelv története során, csak a táblázat bal alsó részében szereplők maradtak fenn a mai magyarra (tehát a *hogya*, a *merthogy*, a *mintha* és a *minthogy*), a fordított sorrendet tükröző megfelelőik eltűntek a nyelvből. Mivel mindezek az összefüggések meglehetősen szabályosak, nyilvánvalóan szabályok irányította folyamatok eredményeiről van szó.

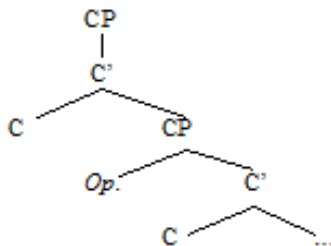
Feltevésem szerint a négy mondatbevezető az ómagyarban a diakrón fejlődés eltérő fázisaiban volt, ami kötött mélyszerkezeti sorrendhez vezetett – a fordított sorrend ennek megfelelően mozgatással volt létrehozható.

A következőkben a generatív Minimalista Program keretében szeretném a fent vázolt feltevést kifejteni és indokolni. Mindenekelőtt szükségesnek tartom röviden felvázolni az alárendelő kötőszók elemzéséhez szükséges elméleti hátteret. A tanulmány harmadik fejezetében az egyszerű kötőszók etimológiáját foglalom össze, amelyet a negyedik fejezetben az ennek megfelelő diakrón változás elméleti leírása követ. Az ötödik és a hatodik fejezet foglalkozik az összetett kötőszók kialakulásával; végül a hetedik fejezetben ismertetem a teljes javasolt elemzést.

2. Az alárendelő kötőszók szerkezeti helye. – Az itt tárgyalt mondatbevezetők mind a mondat úgynevezett bal perifériáján helyezkednek el. Elfogadva RIZZI (1997: 297, 2004: 237–8) elemzését, a mondat bal perifériájának a szerkezete – sematikus – a következő:

1. ábra

A bal periféria szerkezete

Mint látható, két mondatbevezetői (C fej) pozíció van; a kettő között egyébként opcionálisan előfordulhat még topik, illetve fókusz, ez azonban a jelen vizsgálat szempontjából nem lényeges. Ennek megfelelően a bal periféria két CP-t (Complementiser Phrase 'mondatbevezető kifejezés') tartalmaz. Az alsó CP specifikálójába mozognak az operátorok (Op.), például a vonatkozó névmások, szabályos *wh*-operátormozgatással (lásd CHOMSKY 1977: 87, KENNEDY–MERCHANT 2000: 89–90).

Ezzel kapcsolatban két megszorítást szükséges megemlíteni. Egyrészt a mai magyarban a két C fej nem lehet egyszerre kitöltött; ebben a tekintetben a magyar az olaszra hasonlít, lásd RIZZI (1997). Hogy ez nem szükségszerűen van így, azt mutatja a walesi, amely viszont megenged egyszerre két kitöltött C fejet:

(1)

Dywedais, *i mai 'r dynion Fel arfer*
 mondom én hogy a férfiak mint szokásos
a werthith y ci.
 hogy eladják a kutya
 'Azt mondtam, hogy általában a férfiak adják el a kutyát.'

(ROBERTS 2005: 122 példája)

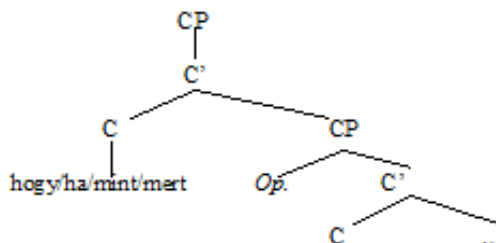
Ez világosan megmutatja, hogy valóban két lehetséges pozíciója van a C fejek számára. Nyilvánvalóan felmerül a kérdés, hogy az ómagyar a mai magyar és az olasz parametrikus beállítására hasonlított-e, vagy inkább a walesiére.

Másrészt érvényes az a megszorítás is, hogy a CP specifikálójában nem lehet fonológiai tartalommal rendelkező elem akkor, ha ugyanannak a CP-nek a fejében van egy szintén fonológiai tartalommal rendelkező mondatbevezető (Doubly Filled Complementiser Filter).

A mai magyarban mind a négy mondatbevezető a felső C fejben található:

2. ábra

A mondatbevezetők szerkezeti helye a mai magyarban

Az egyik legfontosabb kérdés természetesen az, hogy a mondatbevezetők pozíciója változott-e a magyar nyelv története során, és ha igen, hogyan. Hogy a kérdést meg tudjuk válaszolni, tekintsük át először ezeknek a mondatbevezetőknek az etimológiáját.

3. Etimológia. – A mai magyar mondatbevezetők eredetileg névmások voltak, amelyeket végső soron operátorokként kezdtek el használni (JUHÁSZ 1991: 479–81, 1992: 781, 783–85, 801, HAADER 1991: 729–37, 1995: 510–677). Funkcionális hasadás következtében a mai mondatbevezetőknek még mindig megvannak az – etimológiailag rokon – operátor megfelelőik: a *hogynak* a *hol*, a *hanak* a *hová*, a *mintnek* a *miként* és a *miképpen*, a *mertnek* pedig a *miért*. (Fontos megjegyezni,

hogy – a tanulmány fókuszából adódóan – itt csak az említett mondatbevezetőknek és operátoroknak az egymáshoz való etimológiai rokonságáról van szó; természetesen időben ennél korábbra tekintve az eredeti névmások között is felfedezhető etimológiai rokonság, ez azonban a mi szempontunkból irreleváns.)

A hasadás azonban nem egy időben következett be az egyes kötőszók esetében: amíg a *hogy* és a *ha* esetében a funkcionális elkülönülés már az ómagyar korra végbement, addig a *mint* és a *mert* esetében ez az ómagyar és a középmagyar kor során zajlott. Ennek következtében például egy *miért* alak egyaránt szerepelhetett 'amiért' és 'mert' jelentésben is (ugyanaz elmondható a *mert* esetében is), míg a mai magyarban a *miért* következetesen 'amiért' és a *mert* 'mert'. Másrészt a *mint* – operátorként – az ómagyarban és a középmagyarban meglehetősen sokáig teljesen szabadon váltakozhatott a *miként* és a *miképpen* operátorokkal. Ez a kérdéses elemek történeti fejlődésének szempontjából mindenképpen fontos információ.

Érdekes továbbá, hogy az ómagyarban a *hogy* és a *ha* kötőszókhöz a fentiekől eltérő operátorok is megjelenhettek: ezek a *hogy* 'ahogy' és a *ha* 'amikor' (utóbbi már az ómagyarban is meglehetősen ritka, feltehetően archaizmus). A *hogy* 'ahogy' a mai magyarban is létező homonimája a kötőszónak. A kérdésre a következő részben még visszatérek.

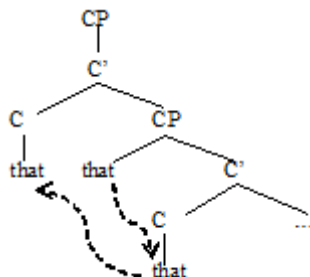
4. Az egyszerű kötőszók története. – Az egyszerű kötőszók története során mindenekelőtt operátorokból C fejékké való újraértelmezésről van szó. Az újraértelmezés második szakaszában pedig ezek a mondatbevezetők alsó C fejből felső C fejékké váltak.

A folyamatot legjobban a relatív ciklus fogalmával lehet leírni. A relatív ciklus egy grammatikalizációs folyamat, melynek során egy eredetileg – tipikusan determináns szerepű – névmási elem először vonatkozó (relatív) operátorrá válik, majd később ez a vonatkozó operátor C fejként értelmeződik újra (ROBERTS–ROUSSOU 2003: 119, VAN GELDEREN 2009). Vagyis egy, a CP területre mozgó elem átértelmeződik egy olyan elemmé, amely ott generálódik – azaz fejjé.

Ez a változás zajlott le az angol *that* 'hogy' esetében is az óangolban: a *that* eredetileg determináns volt (ezt a funkciót őrzi a mai angolban a *that* 'az' determináns is), de vonatkozó névmásként is használták. Később azonban a CP specifikáló pozíciójába mozgó vonatkozó névmás a CP részeként, azaz C fejként értelmeződött újra. A *that* eleinte az alsó C fejben helyezkedett el, később azonban felső C fejként értelmezték át, ahogy VAN GELDEREN (2009: 159) kimutatta.

A folyamatot szematikusan a következő ábra mutatja:

3. ábra

A *that* történeti fejlődése

Mint látható, a *that* először az alsó CP specifikálójában helyezkedett el, később ennek a CP-nek a fejeként értelmeződött újra, végül pedig a felső CP fejeként generálódott. Mindkét lépést a gazdaságosság váltja ki, amelyet két átfogó elvvel lehet leírni: ezek a Fejpreferencia Elve (Head Preference Principle = HPP) és a Kései Beillesztés Elve (Late Merge Principle = LMP), ahogy VAN GELDEREN (2009: 136; 2004) leírja. Az előbbi kimondja, hogy a fejpozíció preferáltabb a frázispozícióhoz képest (ami egyenesen következik abból, hogy a beillesztés (merge) preferált a mozgatással (move) szemben, lásd még CHOMSKY 1995) – innen a CP specifikálójába mozgó operátor C fejjé való változása. Az utóbbiból következik, hogy az új elemek szerkezetbe való beillesztése (merge) lehetőség szerint minél később történik, vagyis a struktúra lentől felfelé való generálása miatt minél fentebbi pozícióban – innen az alsó C fej pozícióval szemben a felső C fej preferenciája.

Pontosan ez a folyamat zajlott le az általam vizsgált négy magyar mondatbevezető esetében is. (Mint az előző részben látható volt, a kérdéses magyar kötőszók esetében is eredetileg névmási szerepű elemekről van szó; hogy ezek az angol *that* példájához hasonlóan determinánsok voltak-e, azt a jelen dolgozat keretein belül – lévén, hogy jelentős részben inkább etimológiai, mint szintaktikai problémáról van szó – nem vizsgálom.) Azonban egy fontos időbeli eltérésre fel kell hívni a figyelmet. A *mint* és a *mert* esetében az ómagyarban az operátorfunkció még őrződött az újabb (C fej) mellett. Ezzel szemben a *hogy* és a *ha* operátorfunkciói erre a korszakra lényegében már eltűntek, bár a *hogy* 'ahogy' és a *ha* 'amikor' még előfordulhatott. Az utóbbi az ómagyarban is ritka volt, az előbbi viszont még – korlátozottan – a mai magyarban is lehetséges:

(2) *Láttam, hogy úszik a dinnyehéj.*

A fenti példa írásban kétértelmű ('láttam azt, hogy úszik a dinnyehéj' vagy 'láttam, hogyan úszik a dinnyehéj'), és ez pontosan abból fakad, hogy a mai magyarban a mondatbevezető *hogy* és a 'hogyan' értelmű operátor *hogy* homonimák, ahogy az ómagyarban is. Kétségtelen, hogy a mai magyarban relatív operátorként

sokkal gyakrabban szerepel az *ahogy*; főmondati kérdésben természetesen a *hogy* is szerepelhet (vö. *Hogy vagy?*), azonban ez nyilvánvalóan még írásban sem okoz kértelműséget.

5. Két kötőszó egy tagmondatban. – A *hogy/ha* és a *mint/mert* közötti különbségnek fontos kihatása van ezen elemek pozíciójára nézve. Mivel a *hogy* és a *ha* korábban fejlődött C fejjé, az ómagyarban a felső C fejben helyezkedtek el. Ezzel szemben a *mint* és a *mert* későbbi fejlemények, és ezért vagy az alsó CP specifikálójában vagy az alsó C fejben helyezkedtek el.

Ez kötött sorrendet eredményezett ezeknek a mondatbevezetőknek a lehetséges sorrendjeit illetően, vagyis abban az esetben, ha két mondatbevezető volt egy bal periférián, akkor a sorrend kötelezően az, hogy a felső C fejet követi az alsó C fej. Ily módon jöhettek létre a *hogymint*, a *hamint*, a *hogymert* és a *hahogy* kombinációk. Az utolsó ezek közül, amely látszólag két felső C fejet tartalmaz, kevésbé egyértelműen sorolható ebbe a kategóriába; a 7. részben visszatérek ahhoz a kérdéshez, hogy miért tartozik mégis ide. Itt csak tekintsünk néhány példát a fenti kombinációkra.

A *hogy mint* kombináció a hasonlító mellékmondatokban fordult elő (részletes elemzésért lásd BÁCSKAI-ATKÁRI 2011):

(3) *edesseget erze nagyjaban hogymint annak elotte* (LázK. 141)

(4) *mínd anne böseges kőnhullatasoc mene a vizeknece sokassaghí sem volnanac en elöttem kellemetosek / Aua g foganatosoc hog mint akki zonetlen a kereztfanac o keseruseget v testeben viseli* (NagyszK. 40–1)

Ahogy a (4)-es példa is mutatja, a *hogy mint* nemcsak egyenlőtlenséget, hanem egyenlőséget kifejező hasonlításban is szerepelhetett.

A *hamint* a feltételes hasonlítás kötőszava:

(5) *de ha mynt <ak el aluttak volna lelkeketh istennek meg adaak* (SándK. 28)

(6) *ha mynt az meennyey eedes elederre yarywlt vona ol eremefih es vygan meenth* (ÉrdyK. 282)

A hasonlító szerkezetektől kissé elszakadva, a *hogymert* okhatározói mellékmondatokban szerepelt (a *mert*, mint említettem, *miért* alakban is állhatott, mint a (8)-as példában):

(7) *Dehogy mert zent ferenc ygen zeretiuala ewtett tyztasagert es alazatosagaert kyt valuala Monda nekü* (JókK. 46)

(8) *De hogy meyerth dichewlth tejfibe wagyok en Nen fyrhatok* (AporK. 158)

Végül a *hahogy* szintén két különálló mondatbevezető kombinációja, és feltételes mellékmondatokban fordult elő:

(9) *Az én jó istenem, ha hogy sok ellenség, reám fegyverkezék, tőlők megmente* (Balassa: Ének. 32.)

(10) *Ha hogy az ő keserves kin-szenvedését gyakor emlékezettel szivedben forgatod* (Csúzi: Síp. 105)

Mint korábban már említettem, később még visszatérek a (9)-es és (10)-es példákhoz hasonló, *hahogy*ot tartalmazó szerkezetekre. Ebben a fejezetben mindenesetre olyan kombinációkról van szó, amelyekben a tagmondatot két különálló C fejezeti be – és ugyancsak ezek azok a kombinációk, amelyek nem élnek tovább a mai magyarban.

A javasolt elemzés egyelőre tehát prediktálja, hogy a két C fej mélyszerkezeti sorrendjét tükröző kombinációk léteznek. Ezekben az esetekben a felső C fejet eleinte követhette egy, az alsó CP specifikálójában található operátor, később pedig egy alsó C fej, ahogy az operátorok alsó C fejként értelmeződtek újra. Az, hogy a felső C fejek kombinálódhattak operátorokkal, korántsem példa nélküli a korszakban: az ómagyarban, de különösen a középmagyarban a *hogy* és a *ha* gyakran kombinálódott vonatkozó operátorokkal, olyan együtteseket hozva létre, mint a *hogy ki*, a *ha ki*, vagy a *ha mi* (JUHÁSZ 1992: 792, GALAMBOS 1907: 14–8, BÁCSKAI-ATKÁRI 2011: 112–3). Tekintsük a következő példákat:

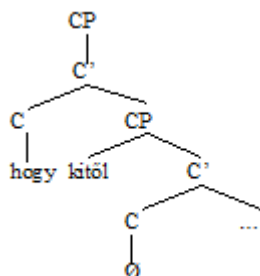
(11) *olýaat tezők raýtad hog kýtol felz* (SándK. 28)

(12) *ký tegod zereþh. az nem epedh: ha ký keserg akkor wýgad* (CzechK. 51–2)

A szerkezetet – a (11)-ben szereplő *hogy kitől* példáját felhasználva – a 4. ábra mutatja (lásd még BÁCSKAI-ATKÁRI 2011: 112–3):

4. ábra

A felső C + operátor kombinációk szerkezete

Ilyen kombinációk nem voltak lehetségesek a *mint* vagy a *mert* esetében, ami ismét azt mutatja, hogy ezek nem lehettek a felső C fejen. míg a *hogy* és a *ha* igen.

6. Mozgatás és az összetett kötőszók. – A mélyszerkezeti sorrendet tükröző kötőszókon kívül voltak olyanok is, amelyek éppen ellentétes felszíni szerkezetet mutattak. Korábban már említettem, hogy az alsó C fejben lévő kötőszók végső soron felső C fejekké értelmeződtek át. Ez úgy lehetséges, hogy az alsó C fej elkezd a felsőbe mozogni, és végül eleve ott generálódik, szükségtelenné téve ezzel a mozgatást. Az olyan tagmondatokban, ahol csak egy alsó C fej van és a felső C fej kitöltetlen marad, ez magától értetődő módon végbe tud menni. Érdekesebb azonban az az eset, amikor a felső C fejben már van egy másik elem: ilyenkor az történik, hogy a mélyszerkezeti sorrend az alsó C fej felmozgásával megváltozik, és az alsó C fej a felsőt megelőzve adódik hozzá (adjungálódik) ahhoz. Ez KAYNE Lineáris Megfeleltetési Axiómája miatt van így (KAYNE 1994), amely kimondja, hogy ha egy Y elem felmozog egy X elemhez, akkor balról csatlakozik (adjungálódik) ahhoz, ezzel YX sorrendet hozva létre, amely a mélyszerkezeti XY sorrend tükörképe.

Ez a folyamat játszódott le az 5. részben tárgyalt kombinációk mindegyikének esetében, olyan konfigurációkat eredményezve, mint a *minthogy*, a *mintha*, a *merthogy* és a *hogya*. A *hogya* kérdésére – párjához hasonlóan – a 7. pontban tértek vissza. Ami most számunkra lényeges, az az, hogy ezek az összetett kötőszók eredetileg pontosan ugyanazt a jelentést hordozták, mint azok, amelyek a mélyszerkezeti sorrendet tükrözték.

Először is, a *minthogy* hasonlító mellékmondatokban fordult elő:

(13) *semi nagob nem mondathatik: mint hogh legon istenek ania* (TihK. 143)

(14) *kýnek egýeswleesere meltobat nem gondolhata attýa myñdenhato wr ýstennnek bewlczesege myñt hogh ewnnen magat olý allatban enýeztene ees waltoztatna* (ÉrsK. 557)

A *mintha* a feltételes hasonlítás kötőszava:

(15) *kí menenec zocafoc zerent, mint ha a z imad fagru mēnenec* (GuaryK. 113–4)

(16) *aloythwan mynt ha az egheez zyghet yngadozna* (ÉrdyK. 314)

A *merthogy* okhatározói mellékmondatokban szerepelt:

(17) *Mely bozzosagokat frater Bernald. l bizon zent. nem csak engedelmezt. l de es vgyasagost zenuediuala. l Mert hogh bizony uoltuolna cristusnak tekellertes tanoýtuanyá nepnek vlatatya es emberek zemerme* (JókK. 20–1)

(18) *De azonkezbe az barátok bel jēwuenek az aztalra: De mer hogh bodog ferencz zerzetteuala hogh ne varnak: l mykoron legottan elnem yewuala etelnek ydeýen: l mykoron allottuolna nemýkeuesett czergete aytokewl* (JókK. 84)

Végül a *hogya* feltételes mellékmondatokban volt található – akár feltételes hasonlításban is:

(19) *vig orchaua elmegien vala. hogiha ingen nem hallanaya* (VirgK. 81)

(20) *Es az lattatic ennekom / hóg ha az paradičomnac génerúseges edes lakodalmaban lakoznam* (NagyszK. 118)

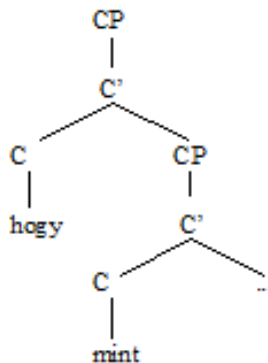
Mint látható, ezen kombinációk mindegyike csak a két mondatbevezetői elem sorrendjét tekintve tér el az előző részben tárgyalt megfelelőiktől: a jelentés mindig azonos.

7. A javasolt elemzés. – Térjünk rá a kérdéses összetett kötőszók végleges elemzésére, összefoglalva egyben a korábban elmondottakat is.

Az alapsorrend lényegében az, amelyik a mélyszerkezeti sorrendet tükrözi, tehát: felső C + alsó C. Ez értelemszerűen adja a *hogya* + *mint*/*mert* és a *ha* + *mint* konfigurációkat. A szerkezetet a *hogymint* példáján az alábbi ábra mutatja:

5. ábra

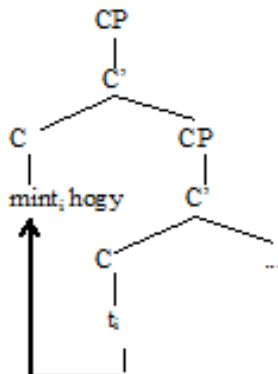
Két különálló C fej kombinációja

A fordított sorrend mozgatással keletkezik: ha az alsó C fej felmozog a felső C fejbe, akkor a csatlakozás (adjunkció) fordított sorrendben történik, KAYNE Lineáris Megfeleltetési Axiómájával összhangban (KAYNE 1994). Ez értelemszerűen adja a *mint/mert + hogy* és a *mint + ha* kombinációkat. A *hogy* és a *mint* példáját véve, a 5. ábrában bemutatott szerkezet olyanná alakul, mint ami az 6. ábrában látható, így hozva létre a *minthogy* sorrendet:

6. ábra

A grammatikalizálódott összetett C fejek keletkezése

Fontos megemlíteni, hogy a mozgatás végső soron grammatikalizálódott összetett kötőszók kialakulásához vezetett, vagyis olyan alakulatokhoz, amelyek eleve összetett (felső) C fejként generálódtak. Így már nem volt szükség mozgatásra, ami könnyen magyarázható a nyelv gazdaságosságra való törekvésével: gazdaságosabb

ugyanis egy grammatikalizálódott összetett C fejet fenntartani a nyelvben, mint mozgatással létrehozni egy összetett alakulatot.

Az itt bemutatott elemzésnek számos előnye van. Először is, rámutat, hogy az XY és YX sorrendek miért pusztán variációi egymásnak, abban az értelemben, hogy az eredeti jelentés minden esetben megegyezik.

Másodsor, egy fontos történeti különbséget is megmagyaráz, mégpedig azt, hogy azok a kötőszók, amelyek a fordított sorrendet mutatják, a mai magyarra is megmaradtak, míg az alapsorrendet tükrözők szükségszerűen eltűntek a nyelvből. Ez a két C fej együttes megjelenésére érvényes megszorítás változásával függ össze. Míg az ómagyar és a középmagyar megengedte a két C fej együttes kitöltését, addig a mai magyar nem, ahogy korábban már szó volt róla. Ebből adódóan az olyan konfigurációknak, amelyekben két különálló, fonológiai tartalommal rendelkező C fej volt, ki kellett veszniük a nyelvből, szemben a grammatikalizálódott összetett kötőszókkal, amelyek megmaradhattak.

Annak a magyarázata, hogy erre a parametrikus változásra miért a középmagyar kor végén került sor, lényegében arra vezethető vissza, hogy a kérdéses kötőszók – önállóan – a felső C fejben generálódó elemekké kezdtek átértelmeződni, és nem az alsóból a felső C-be mozgatott kötőszókként. Így, mivel már nem generálódtak az alsó C fejben, az olyan kombinációk természetszerűleg nem lehetnek grammatikusak, amelyekben nem a felső pozícióban generálódtak volna.

Végül, de nem utolsósorban, az elemzés azt is megmutatja, hogy bizonyos konfigurációk (például *mint + mert*) eleve nem lehetségesek: a *mint* és a *mert* egyaránt alsó C fej volt, és két ugyanilyen C fej együttes megjelenése nem megengedett, hiszen nem tudnak egyszerre ugyanabban a pozícióban generálódni.

Természetesen az egyes kombinációk létrejötte nem szükségszerű akkor sem, ha éppen lehetséges, és ily módon nem meglepő az sem, hogy a *ha* és a *mert* egyáltalán nem kombinálódott. Bármely két kötőszó csak abban az esetben kombinálódhat, ha szemantikailag kompatibilisek. Ez a *hogy* esetében egyébként azért sem volt probléma, mert a *hogy* az ómagyarban és a középmagyarban minden valószínűség szerint a kijelentő modalitás általános jelölőjévé vált, és éppen ezért, mint láttuk, a tárgyalt kötőszók esetében a *hogy*+X, ill. X+*hogy* kombinációk (eredeti) jelentése nem tér el az önmagában vett X jelentésétől.

Még egy kérdést kell mindenképpen tisztázni, ez pedig a *hogy* és a *ha* esete. Felmerülhet a kérdés, hogyan lehetséges két felső C fej együttes megjelenése, ha ez két alsó C fej esetében, mint az imént láttuk, nem az. A megoldás lényegét tekintve az, hogy a *ha* ebben az esetben a felső C fejben volt, míg a *hogy* az alsóban. Ebből adódóan az alapsorrend a *hahogy* és így a *hogyha* mozgatás és inverzió eredménye. Mint korábban már említettem, a korszakban a *hogy* operátorral is számolni kell, amely igen könnyen éppen úgy viselkedett, mint a *mert* és a *mint*, azaz alsó C fejjé vált és felmozgott. Mivel a *hogy* preferáltan felmozgott a felső C fejbe, a mélyszerkezetet tükröző sorrend viszonylag ritka a *hogyha* gyakoriságához képest, amely a mai magyarra is fennmaradt.

Azt, hogy a *hahogy* két különálló C fejet tartalmaz, tovább erősítik az olyan példák, ahol valamilyen összetevő beékelődik a két fej közé:

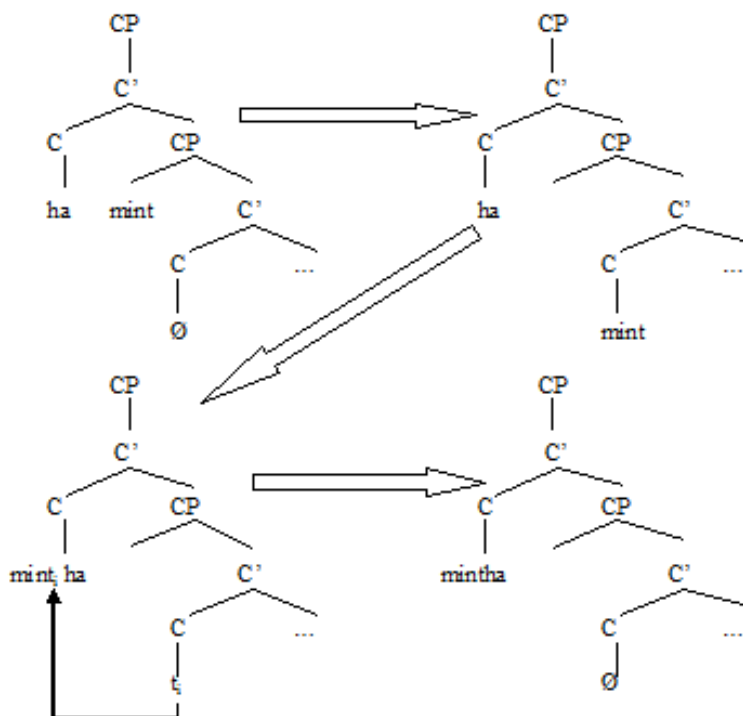
(21) *Ha késen hogy el nyugot az nap, hamar esőt váry* (Cis. G3)

Mivel a *késen* beékelődhet a *ha* és a *hogy* közé, egyértelmű, hogy nem alkothattak egy grammatikalizálódott összetett mondatbevezetői egységet, és ebből adódóan valóban ez a mélyszerkezeti sorrend – amely viszont később eltűnt a nyelvből. Ily módon a *hogy* és a *ha* kombinációi beleillenek a más kötőszókra megállapított rendszerbe.

A magyar összetett mondatbevezetők fejlődésének összegzését a *ha + mint* példáján a 7. ábra mutatja be:

7. ábra

Az összetett kötőszók grammatikalizációja

Mint látható, az összetett kötőszók fejlődésének összesen négy fázisa volt. A negyedik az, amikor az összetett alakulat teljesen grammatikalizálódott, és csak azok az összetett mondatbevezetők maradhattak fenn a mai magyarra, amelyek eljutottak ebbe a fázisba – a többinek ki kellett vesznie a nyelvből.

8. Összegzés. – A jelen kutatás célja a magyar összetett mondatbevezetők vizsgálata volt, elsősorban a mai négy mondatbevezető egymással való kombináció-

ira koncentrálni. Mint láttuk, a kombinációk teljesen szimmetrikus mintázatot mutatnak: ha egy bizonyos XY kombináció létezett, akkor a fordított, YX sorrendnek is léteznie kellett (és fordítva). Ráadásul ezen pároknak csak az egyik tagja él ténylegesen tovább a mai magyarban is.

Amellett érveltem, hogy mindkét jelenség szabályok által vezérelt és magyarázható a relatív ciklussal, amely a korszakban számos szerkezetben végbement, valamint KAYNE Lineáris Megfeleltetési Axiómájával, amelynek értelmében egy YX sorrend fejmozgatással létrehozható egy mélyszerkezeti XY sorrenddel, ami megmagyarázza az ilyen párok szükségszerű összefüggését. Végül rámutattam, hogy a két különálló C fejet tartalmazó konfigurációknak később ki kellett veszniük a nyelvből, mivel a parametrikus beállítás már nem engedte meg két mondatbevezető együttes megjelenését egy bal periférián belül. Ezzel szemben a grammatikalizálódott összetett C fejek megmaradhattak, és így ezek a mai magyarban is megtalálhatók.

A rövidítések jegyzéke

AporK. = Apor kódex. [1416 u.]

Balassa: Ének. = Balassa Bálint énekei. Lőcse 1693.

Cis. = Cizio. Kolozsvár 1592.

CzechK. = Czech-kódex. 1513.

Csúzi: Síp. = Csúzi Zsigmond. Zengedező sípszó. Pozsony 1723.

ÉrdyK. = Érdy codex. [1524–1527.]

ÉrsK. = Érsekújvári codex. [1529–1531.]

GuaryK. = Guary-kódex. [1495 e.]

JókK. = Jókai-kódex. XIV–XV. század.

LázK. = Lázár Zelma codex. [1525 u.]

NagyszK. = Nagyszombati codex. [1512–1513.]

SándK. = Sándor-kódex. XVI. század első negyede.

TihK. = Tihanyi codex. [1532.]

VirgK. = Virginia codex. [1529 e.]

A hivatkozott irodalom

BÁCSKAI-ATKÁRI JÚLIA 2011. A komparatív operátor esete a mondatbevezetővel: Szintaktikai változások a magyar hasonlító mellékmondatokban. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk. Nyelvelmélet és diakronia. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba. 103–19.

BENKŐ LORÁND szerk. 1991. A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest.

CHOMSKY, NOAM 1977. On WH-movement. In: CULICOVER, PETER W. – WASOW, THOMAS – AKMAJIAN, ADRIAN eds. Formal Syntax. Academic Press, New York. 71–132.

CHOMSKY, NOAM 1995. The Minimalist Program. MIT Press, Cambridge, MA.

GALAMBOS DEZSŐ 1907. Tanulmányok a magyar relativum mondattanáról. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.

- HAADER LEA 1991. Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: BENKŐ szerk. 1991: 728–41.
- HAADER LEA 1995. Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: BENKŐ LORÁND szerk. A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor: Mondattan. Szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 506–665.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1991. A kötőszók. In: BENKŐ szerk. 1991: 476–500.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1992. A kötőszók. In: BENKŐ LORÁND szerk. A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor: Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 772–814.
- KAYNE, RICHARD 1994. The Antisymmetry of Syntax. Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, MA.
- KENESEI ISTVÁN 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: KIEFER FERENC szerk. Strukturális mondattan I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 529–713.
- KENNEDY, CHRISTOPHER – MERCHANT, JASON 2000. Attributive Comparative Deletion. *Natural Language & Linguistic Theory* 18: 89–146.
- RIZZI, LUIGI 1997. The Fine Structure of the Left Periphery. In: HAEGEMAN, LILIANE ed. *Elements of Grammar*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht. 281–337.
- RIZZI, LUIGI 2004. Locality in the Left Periphery. In: BELLETTI, ADRIANA ed. 2004. *Structures and Beyond: The Cartography of Syntactic Structures, Volume 3*. Oxford University Press, Oxford. 223–51.
- ROBERTS, IAN 2005. *Principles and Parameters in a VSO Language*. Oxford University Press, Oxford.
- ROBERTS, IAN – ROUSSOU, ANNA 2003. *Syntactic Change: A Minimalist Approach to Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- VAN GELDEREN, ELLY 2004. *Grammaticalization as Economy*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- VAN GELDEREN, ELLY 2009. Renewal in the Left Periphery: Economy and the Complementiser Layer. *Transactions of the Philological Society* 107/2: 131–95.

BÁCSKAI-ATKÁRI JÚLIA (bacskai-atkari.julia@nytud.mta.hu)

On the History of Hungarian Complex Complementisers

The article investigates the diachronic development of complementisers in Hungarian, with particular stress on how complex complementisers were combined from simplex ones. Using a minimalist framework, I show that the processes can be explained by the relative cycle, whereby original operators were reanalysed as complementiser heads, and were constrained by KAYNE's Linear Correspondence Axiom, which determined the order of two elements in head adjunction. The analysis explains why configurations having two separate C heads X and Y had to disappear from the language, while the ones derived via movement and showing a YX order, could remain.

BÁCSKAI-ATKÁRI, JÚLIA